

XVI. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MERKEZİ YÖNETİMİN BAŞLICA SORUNLARI

Gy. Káldy-NAGY

Kurulmakta olan Osmanlı Devleti, büyük Selçuk İmparatorluğundan askerî örgütlenme ile ilgili olarak iki önemli miras almıştır: timar sistemi-ki bütün malî yönetim sistemi buna dayanıyordu- ve devşirme sistemi.¹ Bunların devralınması ve Osmanlı Türklerinin koşullarına uygun olarak kullanılması uzun sürmüşse de, giderek çeşitli yerlerin işgali sırasında ve daha Bizansın işgali ile bile meyvalarını vermiştir. Bununla beraber, o zamanlar Avrupa'ya doğru yayılmağa hazırlanan yeni büyük devletin askerî ve iktisadî gücünü daha da artırması gerekiyordu. Bunu, II. Mehmed, imparatorluğun kuvvetini tüm kendi elinde toplamakla gerçekleştirmek istemiştir.

II. Mehmed, Osmanlı İmparatorluğunun merkezi yönetiminin sağlama-laştırılması ve bununla birlikte sultanların tek başlarına hükümdarlık sürmelerinin güven altına alınması için amaca uygun bir çok tedbir almıştır. Selefince armağan edilen ve artık çok artmış olan mülklerin büyük bir kısmını ve hattâ vakıfların önemli bir kesimini yeniden hazineye bağlamıştır. Dursun Bey tarihine göre (s. 22), Padişah 20 binden fazla köy ve mezraanın devletin malı olduğunu ilân etmiş ve sonra bunları, yaptıkları hizmetlere karşılık, tımarlara dağıtmıştır. Bu tedbirleri ile yalnızca askerî ve iktisadî gücünü artırmak istememiş, aynı zamanda sultanın iktidarı sırasında bağımsız bir derebeyi sınıfın ortaya çıkmasını önlemek istemiştir. İmparatorluk içinde bütün kalelerin sultanın malı olduğu ve kullarının bir tek kaleciğe bile temelli sahip olamayacağı ile ilgili olan Osmanlı hanedanının yazısız kanunu da aynı amacı gütmekteydi.

Devlet örgütünün ve kamu yaşantısının bir çok tartışmalı sorununu düzenliyen Fatih'in kanunları herkesçe bilinir. Bu kanunlardaki hükümler

1 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtına medhal. İstanbul, 1941; Speros Vryonis, Selçuk Gulams and Ottoman Devshirmes. Der Islam, c. XLI 41 (1965), s. 224-252.

arasında çeşitli devlet memuriyetlerinin rütbe sırası ve bu memuriyetlerde bulunanların maaşlarının ne kadar olacağı da yer almaktadır. Vezriâzâmın yıllık maaşı 1.200.000 akçe, Beylerbeyinin 1.000.000, Defterdarın 600.000 akçe olarak saptanmıştır. Bununla beraber, nakit para eksikliği çok fazlaydı. Bu bakımdan, gene II. Mehmed'in yukarıda değindiğimiz maaş saptamaları ile ilgili daha sonraki bir hükmü dikkate değer. Buna göre, defterdara yıllık geliri 600.000 akçe olan hasların saptanmasına izin verilmiştir, ama eğer kendisi vergi ve öşürlerin toplatılması ile buna bağlı olarak asker verme gibi sorunlarla uğraşmak istemiyorsa, yıllık maaşının 150 ilâ 240 bin akçeden fazla olamayacağı da bildirilmiştir.²

Hazinede nakit para hep azdı. Çünkü, sultan haslarından sağlanan gelir mültezimler kanalı ile çok yavaş ve düzensiz olarak gelmekte ve çok kez hazineye hiç de ulaşmamaktaydı. İstanbul hapishanesinde uzun bir süre haps edilmiş olan mültezimlerin bir kesimi ile ilgili olarak XVI. yüzyıl başlarında tutulmuş olan bir liste, bize çok bilgi veren verilerle doludur.³ Bu listede, diğer bir çok örnek arasında, şunlar da bulunmaktadır: Mora vilâyeti tuzhanesi âmili Pavlo Hartvik, hazineye 3 yıl içinde 420.810 akçe teslim etme sorumluluğunu üzerine almıştı. Fakat, bunu yerine getirememiş ve 303.366 akçe borçlu kalmıştı. Hapiste 4 yıl 8 ay yatmış ve sonra müslümanlığı kabul edince serbest bırakılmıştır. Kuzey Karadeniz kıyısında bulunan Kilya şehri balıkçılık vergisi âmili Ali bin İbrahim üç yıl içinde, hazineye 740.220 akçe ödemesi gerekiyordu amma 450.587 akçe borçlu kaldığı için, tutulan listeye göre, yedi yıl ve yedi aydır hapiste yatmaktadır. Yugoslavyadaki Ratovo gümrükçüsü Mumcu Yahya 17 yıldan beri hapis yatmaktadır ve kendisi ile ilgili olarak listede şöyle bir kayıt vardır: "Gayri defterde ziyade borcu vardır mufassal yazılmıştır. Ol sebebden bu defterde tefrika bile yazılmadı." ... Değindiğimiz bu olaylar geneldir. Fakat, göze çarpıcı bir örnek de verilebilir; iki mültezim 22'şer yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Listenin sonunda hatırlatıldığına göre, 12 âmil ile iki kefil serbest bırakılmıştır. Borçlarının tutarı 3.272.096 akçe idi. Bu tutar, 1925 yeniçerinin bir yıllık maaşını tüm karşılayabilirdi.

Nakit paranın hazineye bu kadar zorlukla gelmesi II. Mehmed'in defterdarın (ve vüzeranın) maaşını neden zatî olarak, haslarda ödemeği yeğ tuttuğunu, bizim için daha anlaşılır bir hale getirmektedir. Bu nakit para eksikliği, II. Mehmed'i bir çok tedbir almağa zorlamıştır. El konan mülklerden ko-

² Kanunnâme-i âl-i Osman. TOEM ilâvesi (İstanbul, 1330), s. 28-29.

³ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi D 7198, yayınlıyan: L. Fekete, Die Siyâqat-Schrift (Budapeşte 1955), cilt I. s. 128-137.

nulan tımarlardan gelen gelire sayı artan ordunun masraflarını karşılamak istemesi de, bu tedbirlerin bir nedenidir. İmparatorluğun gelir kaynakları, daha sonraları da gittikçe artan asker mevaciplerinin gerektirdiği çapta çoğalmamıştır. İmparatorluğun 1527/28 yılı gelir ve gider hesaplarına göre, Anadolu ve Rumeli şehirlerinde görevde bulunan 32.351 asker arasında, 9.234 kişi nakit para yerine (ortalama bir hesaba yılda 1.500 akçe gelir sağlıyan) tımar toprağı almıştır.⁴ Bu tımar sistemiyle yaşayan askerler ve çeşitli rütbedeki memurlarla ilgili olarak kendilerinin hazinenin küçük mültezimleri olduklarını iddia etmek istemiyoruz. Kendileri, her şeyden önce, askerî sorumluluk taşırdı. Bununla beraber, kendilerine verilen hazine gelirlerinin toplanması sırasında askerî güçlerine baş vurdukları da olurdu. Özellikle, kendilerine sınır köylerinde tımar verildiğinde ... Bu köyler, öyle yerlerde bulunurdu ki, vilâyet Tahrir Defterleri hazırlanırken muharrirler, buralara gitmeğe cesaret edemez ve beklenen hazine gelirini "ber-vech-i tahmîn" kaydederdilerdi.

Her ne kadar Mısır'ın işgali ve malî yönetiminin iyi bir biçimde örgütlenmesi ile imparatorluğun geliri artmışsa da, daha sonraları, bu fazlalığı Macaristan'daki harpler tüm eritmiştir.

Budin hazinesinin 1559-1560 yılı bütçe defterlerinden açıkça öğrendiğimize göre, Budin eyaletindeki askerlerin sayısı 10.328 idi. Bu kadar büyük bir orduyu ve bundan başka tımar sahiplerini, Macaristan'ın Türk yönetimindeki kesimi besleyemezdi. Budin eyâletinde, tımarların gelirini hesaba katmazsak, hazinenin dolaysız geliri yılda 7-8 milyon akçe idi. Buna karşılık kalelerdeki muhafızlara yılda 23 milyon akçe ödemek gerekiyordu. Bu açığı karşılamak üzere - Budin hazinesi bütçe defterlerine göre - altın para (hasene) olarak her yıl İstanbul'dan 17-18 milyon akçe yollanırdı.⁵ Peçevi'nin yazdığına göre (I. cilt, s. 36), bu para zengin Mısır'dan alınan vergi idi ve para sandıkları hiç açılmadan doğrudan doğruya Budin'e gönderilirdi.

Mali yönetim tüm merkezileştirilmişse de imparatorluğun iç eyâletlerinde olduğu gibi Macaristan'daki bölgelerde de çok kötü işlemekteydi. Budin'deki hazineye de çeşitli vergiler ve rüsumlar eksik olarak gelmekteydi. Oysa, burada da mültezimler hapsedilirdi. Buradaki mali durumu, 1574'de Budin beylerbeyisine yollanmış olan bir hüküm gayet iyi göstermektedir. Hükümde

4 Ö. L. Barkan, H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali yılına ait bir bütçe örneği, cilt XV (İstanbul 1955) s. 282.

5 L. Fekete ve Gy. Káldy-Nagy, Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda 1550-1580. Budapeşte 1962, s. 770-772.

şöyle denmektedir: Havâss-i hümayuna ait şehir ve köy halkları, mültezimlerin zulmü ve eziyeti yüzünden dağılmıştır. Hazinesinin bir zararı daha vardır; mültezimler üzerlerine aldıkları ödevleri yerine getirmemiştir. Servetleri satılmış ve kendileri Budin'de hapsedilmişse de hazinede yüz binlerce akçe açık vardır.⁶ Merkez hükümet ise, bura halkına çok yüklenilmesini istemiyordu; zamanın kayıtlarının verdiği bilgiye göre, daha 1570 yıllarında bile her yıl İstanbul'dan Budin'e 150 yük akçe gönderilirdi.⁷ Bütün bu yükler, gittikçe artan bir büyüklükte, imparatorluğun merkezine zorluklar çıkartıyordu.

II. Mehmed, merkezileştirme çabalarını yalnızca imparatorluğun malîyesini düzenlerken değil, mutlakiyete uygun olarak planlaştırılan devlet yönetiminin yeni yönetici tabakasının kurulduğu sırada da sürdürmüş; zengin ve etkili Türk ailelerinin gücünü kırmış ve seçme esir çocuklarının sarayda yetiştirilerek devlet makamlarında gittikçe yüksek görevler verebilecek hale getirilmelerini desteklemiştir.

Eski Türk ailelerinin etkisini, bunların en önemli temsilcisi olan Çandarlı ailesine yaptığı baskı ile kırmıştır. Kaldığı, Çandarlı ailesine karşı eski kişisel bir kırgınlığı da vardı. Daha 1446 yılındaki Edirne yeniçeri ayaklanması sırasında II. Murad'ın çağrısı üzerine veziriazam Çandarlı Halil paşa, o zaman henüz küçük olan II. Mehmed'i tahttan uzaklaştırmıştı. Bunu unutmıyan II. Mehmed, sonraları, 1453'de fırsatını bulunca iftiralarla dolu ithamlara dayanarak Çandarlızadeyi idam ettirmiştir.

Çandarlı ailesi ise, yüzyıldan daha uzun bir zamandır Osmanlı hanedanına, sadakatle hizmet etmekteydi. Ailenin ilk tanınmış atası Çandarlı Kara Halil paşa idi. Kendisini, daha Orhan Gazi kendi başkenti olan Bursa kadılığına atamıştı. I. Murad ise, bütün kadıların üstünde yeni bir makam olan Kaziaskerliği kurunca, Kara Halil paşayı bu makama getirmiş ve daha sonra veziriazam yapmıştır. Çandarlı Kara Halil paşanın çocukları ve torunları arasından çokları vezir olmuştur. 1453'de idam edilen Çandarlızade Halil paşanın oğlu İbrahimi, II. Bayezid ilkin kadıasker ve sonra veziriazam yapmıştır. Fakat ondan sonra aileden hiç kimse böyle bir makama yükselememiştir. 15-ci yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyılın sonuna dek 38 veziriazam atanmıştır. Bunlardan 34'ü sarayda yetiştirilmiş seçme esir çocuklarıdır.⁸

6 İstanbul, Başvekâlet Arşivi, Müd. 26, 114.

7 Wien, Bibl. der ehemaligen Konsularakademie, Ms. I. F. 25.

8 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, c. II. 2. baskı (Ankara 1964), s. 11.

Osmanlı İmparatorluğunun bu yönde merkezileştirilmesi, henüz, devşirme yetiştirilmelerinin bir toplumsal-siyasal zafer elde ettikleri anlamına gelmez.⁹ Çünkü, devşirme sisteminde yetişmiş ve yüksek makamlara çıkmış olanlar, ancak ender hallerde merkez hükümetin gerçek yöneticileri olmuştur. Çoğunluk ise, merkez hükümetin sadık bir hizmetkâri olarak kalmıştır. Buna iyi bir örnek, devşirme sisteminin en tanınmış temsilcilerinden veziriâzam Sokollu Mehmed paşadır. Kendisi Türk ordularının Kıbrıs'ın işgalini engellemek istemişse de, olayların yöneticisi olabilecek iktidara sahip olamamıştır. Kendisine düşen rol; efendisinin Lepanto'da darmadağan edilen donanmasını bir an önce yeniden kurmak olmuştur.

İmparatorluk başkentinden uzak eyaletlerin başında hizmet eden beylerbeyleri, padişahın merkezî iktidarının yönetim aygıtına daha da bağlı bir biçimde ödev görmekteydiler. Oysa, yalnızca görünüşe bakanlar beylerbeyinin küçük bir kıral gibi yaşadığını ve eyaleti yönettiğini sanırlardı. Gerçekte ise, iktidarlarını merkezî hükümet çok sınırlandırmıştı. Eyâletin defterdarı ve kadısı beylerbeyine sorulmadan, İstanbul'dan atanırdı. Demekki, bunlar beylerbeyinin tam güvenilir adamları olamazdı. Kendilerinin işlerinin yürütülmesine - eğer bu işler yolunda gidiyorsa - karışamazdı. Çünkü, bunlar tüm merkez hükümet organlarının yönetimi altında idi. Bununla beraber, kendilerini denetleme hakkı vardı ve görevlerini kötü yaptıkları zaman yakınmada bulunabilirdi. Böyle bir şey ihmal ettiğinde ise, ihtar alırdı. Bundan başka, defterdarın ve kadının ölümü halinde, İstanbul'da yenisi atanana dek, yerlerine birisini getirmek hakkı da vardı. Beylerbeyi emri altındaki sancakbeylerini bile atıyamazdı. Oysa, bunlar koşulsuz eslek olma zorunda idiler, amma beylerbeyi, ancak olağanüstü durumlarda, kendilerini geçici olarak işten uzaklaştırabilirdi.

Önemli görülen sorunları beylerbeyi, divanında, kendi emri altındaki yöneticiler ve yüksek rütbeli memurlarla görüşmek zorunda idi. Bununla beraber, bu görüşmelerde eyaletin ancak pek az yönetimle ilgili sorunu gündeme girer-

⁹ Stanford J. Shaw, *Decline of Timar System and Triumph of the Devshirme Classe: in Ch. Jelavich, The Balkans in Transition (Berkeley and Los Angeles 1963), s. 67, zikreden F. Braudel, La Méditerranée et le monde méditerranéen a l'époque de Philippe II (Paris 1966), Tome II, s. 32.*

Birbiri ardına devşirme yetiştirmelerinin veziriâzam olduğu sıralarda İmparatorluğun ikinci en büyük mevkii olan eyhüliislâmlığin yetki alanının genişletilmesi bir raslantı değildir. Daha Sokollu Mehmet zamanında (1574'de), Şeyhülislâm, veziriâzama karşı yüksek dereceli Kadı ve Kazaskerlerin atanması için Padişaha öneride bulunma hakkını elde etmişti. 1584'deki bir kanun ise, makamına geçen veziriâzaman Şeyhülislâmın ziyarete gitmesi gerektiğini yazmaktadır.

di. Çünkü, eyâletin resmi organları ve bunların işleyişi, hemen de en küçük ayrıntılarına dek, İstanbuldan gelen emirlerle yönetilirdi. Öylesine ki, bir kalenin en küçük onarıma giderleri için merkez hükümetten izin almak gerektiği gibi izin olmadan bir yeniçerinin bir günlük ulufesine ödül olarak bir akçe bile eklenemezdi. Beylerbeyi defterdara bu anlamda, herhangi bir mali yönerge veremezdi. Eğer, defterdar keyfi olarak davranırsa beylerbeyi de ihtar alırdı. Bunun nedeni; gereken denetlemede bulunmamış olmasıdır. Örneğin, 1572 temmuzunda İstanbul'a yollanan mevacic defterinin incelenmesinden sonra Budin beylerbeyisi Sokollu Mustafa paşaya şunlar yazılmıştır: "İptida Budun'a yeniçeri yazıldıkta ulufeleri beşer akçeden ziyade olmaya deyü ferman olunmuş iken bilfiil yirmi yedi nefer kimesneler altışar akçelu bulunmağın buyurdum ki vardukta minba'd Budun yeniçerilerinin ulufeleri beşten ziyade olmayub külli hizmetleri ve yoldaşlıkları zahir oldukta tımara arz olunub terakki arz olunmaya."¹⁰ Demekki, beylerbeyinin divanında böyle sorunlar esash olarak görüşülmezdi, çünkü, bu konuda karar veremezlerdi.

Beylerbeyinin Divanı, çok kez, ufak tefek işlerde bile kesin karar veremezdi. Bu durumlarda Divan-î hümayunun görüşünü sormak gerekirdi. Bu durumu Budin beylerbeyisi Sokollu Mustafa paşanın gönderdiği mektup ile ona cevap olarak 1573 temmuzunda yollanan aşağıdaki hüküm gayet iyi göstermektedir: "Budun beylerbeyisine hüküm ki: mektup gönderüp feth-i hakaniden berü mahrusa-ı Buduna nöbetçilik tarikiyle gelüp gidüp derkah-ı âli yeniçerileri ve ağaları ve bu serhad muhafazası için vaz' olunan yeniçeri ve ağaları şimdiiyedek beğlerbeğisi divanında seferde ve sair durmak ve oturmak lâzım gelen yerlerde beğlerbeğinin sağ canibinda oturup durmak âdet-i kadimeleri iken hâlâ zuamâ ve sair erbab-i divan asitane-î saadette sol kul yerçerininindir, bunda dahi öyle olmak gerekdir deyü mabeynlerinde niza olduğun bildirmişsin. İmdi kadimden ilâ heza elân ne vechle oturup durmuşlar ise girü üslûb-i sabık üzere oturup durmak emr edüp buyurdum ki vusûl buldukta emrim üzere kadimden ne vechle oturup duragelmüşler ise girü üslûb-i sâbık üzere oturup durup kimesneye emr-i şerifime muhalif iş ettirmeyesin."¹¹ O zaman,

10 İstanbul, Başvekâlet Arşivi, Müd. 19, 226.

11 Aynı yerde, Müd. 22. 130. Demekki, Sokollu Mustafa Paşa serhatlarda aynen amcası veziriâzam Sokollu Mehmed'in İmparatorluğun başkentinde olduğu gibi, yalnızca Padişahın emirlerini uygulayan birisi idi. Durumlarını şu olay iyice açıklamaktadır: Sokollu Mehmet Paşa, saray entrikalarının kurbanı olunca celladın kemendinden onu kurtarmağa veziriâzam iktidarı bile engel olamamıştır.

Mustafa paşa yedi yıldır Budin'de, padişahı temsil ediyordu ve buna karşın sağında kimlerin solunda kimlerin oturacağına bile karar verme hakkı yoktu.

Kocaman imparatorluğun her yanından böyle ufak tefek sorular yığını İstanbul'u akar ve çözümü için sıra beklerdi. Çünkü, son söz ancak orada söylenirdi. Demekki, devlet yönetimi gerektiğinden çok merkezileştirilmişti. Tımar sistemi ise, yönetimin üzerinde, zaten büyük bir yükü: Osmanlı İmparatorluğunun büyümesi ile tımarların, zeametlerin ve hasların durmadan değişen gelirlerinin ve bunların gene çok kez değişen sahiplerinin merkezdeki kayıtları çok artmıştı. Bütün bunlar, o denli geniş merkezî bir örgüt gerektiriyordu ki, işlemlerini, ödevlerini aksaksız olarak yerine getirmesini ancak güçlü sultanların iktidarı sağlayabilirdi. Bunun eksikliği ise, kamu işleri yönetiminin gevşemesinin, çözülmeyen devlet işlerinin çıkmaza girmesinin nedeni olmuştur. Merkezî devlet yönetiminin işlemlerini, belirli çağlarda tutulmuş önemli kayıtların niceliği de gayet iyi yansıtmaktadır. Örnek olarak Mühimme Defterlerinin XVII. yüzyıl ciltlerine bakalım; bunlar XVI. yüzyıldakilerin yarısı yada üçte biri kalınlığında bulunuyorlar. XVII. yüzyıl Tahrir Defterlerini ise, boşuna arıyoruz. Bulmadığımızın nedeni, hemende hiç tutulmamış olmalarıdır. Bunun sonucunda, XVII. yüzyıl sonlarında çok kez XVI. yüzyılda tutulmuş Tahrir Defterlerine göre, tımarlar dağıtılmıştır.¹²

Selçuk İmparatorluğundan miras alınan tımar sistemi ile devşirme sistemi, o zamanki Avrupa koşulları içinde, Osmanlı İmparatorluğunun büyük bir devlet olmasında, kuşkusuz, etkili bir rol oynamıştır. Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu, bir zamanın Selçuk İmparatorluğunun çerçevesini aşınca devlet örgütünün temeli olan, abartmalı bir merkezî yönetim gerektiren tımar sistemi ile devşirme sistemi, daha sonraki gelişmeye engel olmuştur.

¹² Bununla ilgili olarak bak: The Administration of the Sanjaq Registration in Hungary. Acta Orient. Hung. Tom. XXI. (1968), s. 181-223.